

**Кадрлар малакасини ошириш
ва статистик тадқиқотлар
институти мустақил изланувчиси,
Исамухамедов Фарход
Абдулаттоҳович,**

ЯШИРИН ИҚТИСОДИЁТ ҲАЖМИНИ МАКРОИҚТИСОДИЙ КўРСАТКИЧЛАРДА СТАТИСТИК БАҲОЛАШНИНГ УСЛУБИЙ ЖИҲАТЛАРИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

Ушбу мақолада яширин иқтисодиёт ҳажмини макроиқтисодий кўрсаткичларда статистик баҳолашнинг турли хил усуллари ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари ёритиб берилган. Шунингдек, усулларнинг ютуқ ва камчиликлари кўрсатиб ўтилган.

В данной статье описаны различные методы статистической оценки размера теневой экономики по макроэкономическим показателям и их особенности, выделены преимущества и недостатки методов.

This article describes various methods of statistical assessment of the size of the shadow economy in terms of macroeconomic indicators and their features, highlights the advantages and disadvantages of the methods.

Яширин иқтисодиёт, МҲТ, монетар (пул) усули, баланс усули, ўзаро боғлиқ кўрсаткичлар индексларини солиштириш усули, доимий нисбат усули, максимал мумкин бўлган қийматни аниқлашга асосланган макроиқтисодий кўрсаткичларни ҳисоблаш усули .

Скрытая экономика, СНС, монетарный метод, балансовый метод, метод сравнения показателей взаимосвязанных показателей, метод постоянного соотношения, метод расчета макроэкономических показателей на основе определения максимально возможного значения.

Hidden economy, NAS, monetary method, balance method, method of comparing indicators of interrelated indicators, constant ratio method, method of calculating macroeconomic indicators based on determining the maximum possible value.

Маълумки, яширин иқтисодиёт деганда жиноий ва яширин иқтисодиёт тушунилади. Сўнгги пайтларда тадқиқотчилар кўриб чиқиляётган объектни талқин қилишда кенг қамровли ёндашувга тобора кўпроқ мойил бўлмоқдалар. Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг 2008 йилдаги Миллий Ҳисоблар Тизими (МҲТ) концепциясига мувофиқ, яширин иқтисодиёт бу – маҳсулот ва хизматлар ишлаб чиқариш бўйича яширин иқтисодий фаолият ҳамда

даромадлар ва активларни ноқонуний равишда қайта тақсимлаш билан боғлиқ яширин фаолиятдир. Статистик нуқтаи назардан, яширин иқтисодиёт хўжалик юритувчи субъектлар ўртасида кўпинча шахсий муносабатлар ва улар ўртасидаги тўғридан-тўғри алоқаларга асосланган ва иқтисодий алоқаларни ташкил этишнинг расман белгиланган тартибини тўлдирадиган норасмий алоқалар тизимини яратишни ўз ичига олади. Яширин иқтисодиётга яширин иқтисодий фаолият ва ноқонуний иқтисодий фаолият киради.

1-расм. Ўзбекистон Республикасида яширин иқтисодиёт улушини қисқартириш бўйича амалга оширилган чора-тадбирлар

Яширин ишлаб чиқариш – қонун ҳужжатларида рухсат этилган, бироқ даромадларни яшириш ҳамда солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларни тўламаслик (ёки рухсатсиз тўлашнинг рухсатсиз камайтирилиши) мақсадида қасдан яширин (тўлиқ ёки қисман) товар ва хизматлар ишлаб чиқариш ва муомаласига оид фаолият.

Ноқонуний ишлаб чиқариш – қонун билан тақиқланган ва назоратнинг барча шаклларида бутунлай яширинган, ишлаб чиқариш чегараларига киритилган иқтисодий фаолият бўлиб:

а) сотиш ва тарқатиш ёки эгаллик қилиш қонун ҳужжатларида тақиқланган товарлар ва хизматлар ишлаб чиқариш бўйича ноқонуний фаолият

(гиёҳвандлик воситаларини ишлаб чиқариш ва тарқатиш, контрабанда, ноқонуний қимор ўйинлари ва бошқалар);

б) оддий товарлар ва хизматлар ишлаб чиқариш бўйича қонуний равишда рухсат этилган, лекин агар улар бундай қилиш ҳуқуқига эга бўлмаган ишлаб чиқарувчилар томонидан амалга оширилса, ноқонуний бўлиб қоладиган фаолият (масалан, дипломга эга бўлмаган шифокорларнинг хизматлари).

МҲТ яширин иқтисодиёт ва норасмий иқтисодиётни ажратади. Норасмий иқтисодиёт бу – уй хўжалигидаги юридик шахс бўлмаган корхоналар (жумладан, жисмоний шахсларнинг тадбиркорлик фаолияти) томонидан ўз истеъмоли учун ҳам, бозорда сотиш учун ҳам товарлар ва хизматлар ишлаб чиқаришдир [1].

Бундай корхоналарга кичик фермер хўжаликлари, аҳолининг шахсий ёрдамчи хўжаликлари, хусусий шифокорлар, ўқитувчилар, репетиторлар хизматлари ва бошқалар мисол бўла олади.

Яширин иқтисодиётни расмий статистик маълумотларда акс эттириш муаммоси кейинги йилларда халқаро миқёсда эътиборни кучайтирмоқда. Бу, бир томондан хуфиёна иқтисодиётнинг фаоллашиши билан боғлиқ бўлса, иккинчи томондан иқтисодий бўлинмалар фаолияти ва даромадларини

кузатишнинг яхши ташкил этилган тизимига эга бўлган мамлакатларда ҳам уларнинг бир қисми хўжалик юритувчи субъектлардан ташқарида қолаётганлиги билан боғлиқ.

Ушбу масалаларнинг халқаро йиғилишларда муҳокама қилиниши ва бир қатор мамлакатларда бу борадаги амалий тажрибанинг тўпланиши 2008 йилдаги миллий ҳисоблар тизимида биринчи марта турли жиҳатларни акс эттирувчи аниқ фундаментал тушунчалар, таърифлар ва таснифларни, яширин иқтисодиёт, уни баҳолашнинг турли усуллари шакллантириш имконини берди.

Доимий статистик кузатишлар билан бевосита ҳисобга олинмайдиган иқтисодий фаолиятнинг барча турларини тавсифлаш учун умумлаштирилган атама таклиф қилинди – “кузатилмайдиган иқтисодиёт” [2].

Австриялик иқтисодчилар томонидан олиб борилган тадқиқотларга кўра, 2019 йилнинг иккинчи ярмида ривожланган мамлакатларда яширин иқтисодиёт ялпи ички маҳсулотнинг ўртача 12 фоизини, ўтиш давридаги иқтисодида бўлган мамлакатларда 23 фоизни, ривожланаётган мамлакатларда эса ЯИМнинг 39 фоизини ташкил қилган.

2-расм. Ўрта Осиё мамлакатлари бўйича (МІМІС модели асосида статистик ҳисоб-китоблар) [3]

Бутун дунёда яширин иқтисодиётнинг ҳажми Америка Қўшма Штатлари билан таққосланади.

Ҳисобга олинмаган иқтисодий фаолиятнинг муҳим ҳажмлари макроиқтисодий маълумотларнинг, биринчи навбатда ЯИМ ва унинг таркибий қисмларининг ҳажми, тузилиши ва изчиллигига сезиларли таъсир кўрсатади ва

яширин фаолиятни баҳолашга ёндашувлар ва қамровдаги фарқлар ривожланган мамлакатларнинг макроиқтисодий кўрсаткичларининг таққосланмаслигига олиб келиши мумкин. Шунинг учун кузатилмайдиган иқтисодиётни ҳисобга олиш ва уни бирлаштириш миллий ҳисобнинг муҳим масаласидир.

Хўш, иқтисодиёт тармоғининг ўзига хос хусусияти унинг ноқонунийлиги ва шунга мос равишда барча кўрсаткичларини яширишида хўжалик фаолиятини қандай ҳисобга олиш ва баҳолаш мумкин? Мутахассислар бир неча усулларни таклиф қилишади [4].

Монетар усули. Бу усулнинг маъноси шундан иборатки, оддий иқтисодий шароитда муомаладаги пул миқдори ва пул муомаласининг доимий тезлигида ишлаб чиқарилган ЯИМ ўртасида маълум боғлиқлик мавжуд. Агар пул муомаласининг тезлиги ўзгармаган бўлса ва инфляция даражаси паст бўлса, пул массасининг ўсиш динамикаси ЯИМ ишлаб чиқариш динамикасига тўғри келиши керак деб тахмин қилиш мумкин. Агар пул муомалага чиқарилса, инфляция назорат остида бўлса ва рўйхатга олинган ЯИМ ўсма, ортиқча пулни боғлаб турадиган рўйхатга олинмаган ЯИМ мавжуд деб тахмин қилиш мумкин.

Монетар усулини фақат мамлакатда пул муносабатлари тўлиқ ривожланган ҳолда қўллаш мумкин. Унинг асосида яширин иқтисодий фаолиятни битта умумлаштирувчи кўрсаткич билан тавсифлаш мумкин. Усул маълум даражада рискка мойиллик билан бўлган қуйидаги тахминларни қабул қилишга асосланган:

- 1) ноқонуний операциялар асосан нақд пул ёрдамида амалга оширилади;
- 2) пул муомаласининг тезлиги тахминан расмий ва яширин иқтисодиётда ҳам худди шундай;
- 3) нақд пул улуши даромад ҳам ўзгаришлар натижасида даромадлар, солиқлар, фоиз ставкалари ва яширин иқтисодиётнинг ишлаши, ҳисобга олинмаган омил сифатида ҳаракат қилади;

Ҳисоблаш тартиби қуйидагича: регрессия тенгламаси тузилади, бунда нақд пулнинг умумий пул массасидаги улушига боғлиқ омил (Y) ва мустақил ўзгарувчилар сифатида фойдаланилади:

- x1 – аҳоли жон бошига солиқлар;
- x2 – аҳоли жон бошига пул даромадлари;
- x3 – хорижий валютадаги кредитлар бўйича фоиз ставкалари;
- x4 – хорижий валютадаги депозитлар бўйича фоиз ставкалари;
- x5 – барча турдаги кредитлар учун фоиз ставкалари;
- x6 – барча турдаги депозитлар учун фоиз ставкалари;

Банк маълумотларидан олинган икки ёки уч йиллик ойлик маълумотлар дастлабки маълумот сифатида хизмат қилади. Яширин иқтисодий фаолият ҳисобга олинмаган омил сифатида ҳаракат қилганлиги сабабли, унинг нақд

пулнинг ўзгаришидаги улуши (1 - P2) формула билан аниқланади, бу ерда P2 детерминатсия коэффициенти бўлиб, моделга киритилган мустақил ўзгарувчиларга боғлиқ хусусиятнинг ўзгаришини қайси нисбати билан боғлиқлигини кўрсатади.

Бу усул асосида фақат яширин иқтисодиётнинг нисбий ҳажмини аниқлаш мумкин.

Унинг мутлақ ҳажмини аниқлаш икки сабабга кўра қийин амалга ошади:

1) нақд пул ва депозитлар нисбати нормал бўлган, яъни яширин иқтисодиёт мавжуд бўлмаган базавий даврни аниқлаш қийин;

2) бундай базавий даврнинг шартли таърифи билан буйруқбозлик иқтисодиёти ва ўтиш давридаги иқтисодиётнинг ҳолати тўғрисидаги маълумотлар тенгсиздир;

Монетар усул турли мамлакатларда, масалан, АҚШда рўйхатга олинмаган иқтисодиёт параметрларини ҳисоблашда кенг қўлланилган. Шунга ўхшаш ҳисоб-китоблар Венгрияда ҳам амалга оширилди, аммо улар мақбул натижаларни бермади, чунки ўтиш иқтисодиёти моделларни яратишда ҳисобга олиниши қийин бўлган омиллар билан тавсифланади (хусусийлаштириш, юқори инфляция, иқтисодиётнинг кескин ривожланиши, фонд бозори ва бошқалар). Халқаро ташкилотлар иқтисодиёти ўтиш давридаги мамлакатларда монетар усуллардан фойдаланишни тавсия этмаган.

Баланс методи. Баланс усули яширин ва норасмий иқтисодий фаолият параметрларини аниқлашнинг энг машҳур усули ҳисобланади. У бир қатор ўзаро боғлиқ кўрсаткичларни таққослашга асосланади: даромадлар ва харажатлар; ресурслар ва фойдаланиш каби. Миқдорий хусусиятлар ўртасидаги номувофиқлик зарур тузатиш миқдорини аниқлаш имконини беради.

Баланс усулидан фойдаланганда олинган натижаларнинг сифати қанчалик юқори бўлса, ўзаро боғлиқлик кўрсаткичлари бир-бири билан шунчалик сифатли таққосланади.

Уй хўжалиқларининг маълум даромадлари, шу жумладан аралаш даромадлар маълум харажатлар маълумотлари билан таққосланади. Харажатлар ҳақидаги маълумотлар одатда даромадлар ҳақидаги маълумотлардан сезиларли даражада каттароқдир. Аралаш даромад норасмий фаолиятдан олинган даромад бўлиб, ишлаб чиқариш ва уй хўжалиқлари тўғрисидаги аллақачон ҳисобга олинган маълумотлар асосида ҳисобланганлиги сабабли, улар ўртасидаги фарқ яширин даромадни англатади.

Товар оқимлари деб аталадиган усул ҳам баланс усулига тегишли. Унинг маъноси шундан иборатки, товар оқими, яъни қийматнинг ишлаб чиқаришдан фойдаланишгача бўлган ҳаракати макроиқтисодий кўрсаткичлар учун эмас, балки алоҳида муҳим маҳсулотлар ёки маҳсулот гуруҳлари учун қурилган.

Товар оқими усули кўплаб Европа мамлакатларида, хусусан, Данияда жуда кенг қўлланилади. Энг машҳурлари энергия баланси, дон, металл баланслари ва бошқалардир.

Ҳозирги вақтда, савдо статистикасида товар оқимлари усули кенг қўлланилади: алкоғолли ичимликлар сотиш, узоқ муддат фойдаланиладиган товарларни сотиш учун баланслар тузилади.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, баланс ёндашуви жуда самарали. Унинг ёрдами билан хўжалик фаолиятининг бутун турига – ташқи савдо воситачилигига маҳсулотларни экспортга жўнатиш бўйича корхоналар маълумотларини чегарадан ўтаётган товарлар сонини кўрсатадиган божхона маълумотлари билан солиштириш йўли билан миқдорий тавсиф бериш мумкин.

Баланс усуллари, шунингдек, икки ёки ундан ортиқ маълумотлар манбалари ёки статистик ҳужжатларни таққослашга асосланган номувофиқлик усулини ўз ичига олади.

Маълумотлар манбалари ҳам, статистик ҳужжатлар ҳам бир хил иқтисодий кўрсаткичлар тўғрисида маълумот беради ёки бир хил маълумотлардан маълумот олиш учун турли усуллардан фойдаланилади деб тахмин қилинади. Масалан, ноаниқ корхоналар ва жисмоний шахслар томонидан ташкиллаштирилмаган бозорда товарлар ва хизматларни сотишни икки шаклда акс эттирувчи ҳуфиёна айланмасини ҳисоблаш учун номувофиқлик усули қўлланилиши мумкин:

1) аҳолининг истеъмол харажатлари билан расмий қайд этилган товарлар ва хизматлар айланмаси ўртасидаги фарқ сифатида;

2) аҳолининг истеъмол харажатлари ва барча сотиш каналлари бўйича товар ва хизматлар айланмаси ўртасидаги фарқ сифатида.

Биринчи ҳолда, ҳисоб-китоблар учун расмий қайд этилган чакана савдо айланмасидан фойдаланилади. Иккинчи ҳолда, барча савдо каналлари бўйича айланма кийим-кечак, аралаш ва озиқ-овқат бозорларида статистик ҳисобот ва сотиш бўйича чакана товар айланмасининг йиғиндиси сифатида аниқланади.

Ҳуфиёна савдо айланмасининг ҳақиқий қиймати чегаралари юқорида келтирилган иккита усул билан ҳисобланган қийматлари бўлган интервалда бўлади [5].

Ўзаро боғлиқ кўрсаткичлар индексларини солиштириш усули. Биринчидан, ҳисобланган кўрсаткичлар билан боғлиқ бир қатор кўрсаткичлар аниқланади. Ҳисобга олинмаган ҳажмнинг ўлчами ҳисобланган кўрсаткич ва тегишли кўрсаткичдаги ўзгаришлар ўртасидаги номувофиқлик асосида белгиланади. Масалан, тақсимот харажатлари даражаси – чакана товар айланмаси ҳажмидаги яширишнинг тахминий улушини унинг ўсиш суръатини ҳисобот йилидаги чакана товар айланмасининг ўтган йилга нисбатан жисмоний ҳажм индекси билан солиштириш йўли билан топишда ишлатилади.

Доимий нисбат усули. Кўпгина иқтисодий ҳодисалар уларни тавсифловчи кўрсаткичлар ўртасидаги таркибий муносабатларнинг етарли даражада доимийлиги билан тавсифланади.

Бундай кўрсаткичларнинг мутлақ ҳажмлари ҳар йили ўзгариб туради, лекин баъзи ҳолларда маълум константалар узоқ вақт давомида мавжуд.

Ушбу усул, ҳисобланган кўрсаткичлар билан маълум доимий нисбатларга эга бўлган кўрсаткичларни аниқлашга, шунингдек, бундай нисбатларни рақамли аниқлашга ва сўровнинг ҳозирги ва олдинги босқичларида уларнинг қийматларини солиштиришга асосланган. Яширин ҳажмнинг ўлчами мавжуд нисбат ва узоқ муддатли қабул қилинган нисбат ўртасидаги номувофиқлик ҳажмига қараб белгиланади.

Усулнинг камчиликлари қуйидагиларни ўз ичига олади:

– турли сиёсий, ҳуқуқий ва иқтисодий ўзгаришлар даврида айниқса муҳим бўлган кўрсаткичларнинг таркибий нисбатларидаги ўзгаришларни етарлича баҳоламаслик;

– узоқ муддатли нисбатларнинг ўртача қиймати, бу ҳисоб-китобларда сезиларли хатоликка олиб келади.

Ресурс усули. Ресурс усулининг моҳияти қуйидагича. Ҳисобланган ишнинг (ёки ишлаб чиқаришнинг) 1 бирлиги учун моддий ресурслардан фойдаланиш ва фойдаланилиши керак бўлган моддий ресурсларнинг умумий миқдори тўғрисидаги маълумотларга асосланиб, манфаатдор ишнинг (маҳсулот ишлаб чиқариш) мумкин бўлган қиймати, деган фараз асосида аниқланади.

Ушбу усулда қуйидаги танлов қоидалари мавжуд:

- 1) анъанавий равишда ишлатиладиган материал танланади;
- 2) ҳисобланган иш турини ёки маҳсулот ишлаб чиқаришни ишлаб чиқариш жараёнида бошқасига алмаштириш мумкин эмас;
- 3) материал ҳақида қуйидаги маълумотлар талаб қилинади:
 - давр бошидаги ва охиридаги захиралар;
 - маълум бир ҳудудга материал етказиб бериш;
 - қизиқтирган иш турини ишлаб чиқариш учун ишлатиладиган материалнинг солиштирма оғирлиги (маҳсулот ишлаб чиқариш);
 - 1 бирлик ҳисобланган иш ёки маҳсулот ишлаб чиқариш учун танланган материалнинг истеъмоли (мавжуд нормалар ва стандартлар асосида белгиланади).

Максимал мумкин бўлган қийматни аниқлашга асосланган макроиқтисодий кўрсаткичларни ҳисоблаш усули. Ушбу усулдан маълум турдаги маҳсулотларни ишлаб чиқаришнинг яширин ҳажмини уни ишлаб чиқаришнинг мумкин бўлган максимал қийматидан келиб чиққан ҳолда баҳолаш учун фойдаланиш мумкин. Бундай максимал мумкин бўлган қиймат мамлакатда мавжуд бўлган ишлаб чиқариш қувватлари ҳажми ва улардан фойдаланиш фоизи тўғрисидаги маълумотлар асосида аниқланади. Қувват деганда ишлаб чиқаришнинг мумкин бўлган натижаси тушунилади.

Ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланиш фоизи узоқ муддатли ўртача маълумотлар асосида аниқланади ва ҳисобот даврининг иқтисодий хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда тузатилади. Кўпинча, бу фоиз жуда юқори. Вазият шу билан изоҳланадики, маҳсулот ишлаб чиқариш бўйича яширин хўжалик фаолиятининг кўплаб турлари давлат корхоналари доирасида,

айниқса фойдали маҳсулотлар турларини ишлаб чиқариш қувватларидан қўшимча фойдаланиш, яъни қисман ишлаб чиқариш асосида амалга оширилади. Операцияларнинг бир қисми расмий, бир қисми эса яширин ишлаб чиқаришдир.

Ушбу усулдан фойдаланиш учун бир қатор шартлар талаб қилинади:

1. Ушбу усул бўйича қўшимча ҳисоб-китоб ишлаб чиқарувчилар томонидан машҳур бўлган, айтиқса фойдали маҳсулотлар (масалан, алкоголь ишлаб чиқариш) учун амалга оширилади.

2. Ҳисоб-китоб, агар статистик ҳисобот бўйича маълум турдаги маҳсулот ишлаб чиқариш учун ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланиш кескин камайган бўлса, амалга оширилади.

Ушбу шартлар бажарилганда, қуйидаги ҳисоблаш тартиби қўлланилади. Аввало, формула бўйича ишлаб чиқаришнинг мумкин бўлган максимал ҳажмини топилиши талаб этилади:

$$X_{\text{и.ч. (мак)}} = M_x \cdot K,$$

бу ерда M_x - ҳисобот йилидаги ўртача йиллик ишлаб чиқариш қуввати ҳажми;

K - имкониятлардан фойдаланиш коэффициентини.

Ушбу турдаги маҳсулотни ишлаб чиқаришнинг мумкин бўлган максимал ҳажми ва статистик ҳисобот маълумотларидан олинган ишлаб чиқариш ҳажми ўртасидаги фарқ яширин ишлаб чиқариш ҳажмидир:

$$X_{\text{яширин}} = X_{\text{и.ч. (мак)}} - X_x.$$

Хулоса қилиб шуни таъкидлаш мумкинки, амалдаги усулларнинг хилма-хиллиги яширин иқтисодий фаолият параметрларини миқдорий баҳолашнинг ягона методологияси, натижаларнинг ишончилиги мезонлари йўқлигини кўрсатади.

Яширин фаолият тўғрисида энг тўлиқ маълумотни олиш учун иккинчи даражали маълумот манбаларини (матбуот материаллари, суд жараёнлари ва бошқалар) ўрганиш керак, бу бизга кузатилмайдиган фаолиятининг айрим жиҳатларини баҳолаш имконини беради.

Яширин иқтисодиётни энг объектив баҳолаш фақат турли усуллардан комплекс фойдаланиш билан амалга оширилиши мумкин. Ялпи ички маҳсулот ва бошқа макроиқтисодий кўрсаткичларга реал баҳо бериш учун яширин секторни ҳисобга олишнинг барча асосий усулларини ҳисобга оладиган ягона методологияни яратиш бўйича статистик мутахассислар олдида катта ишлар турибди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Куреев Н. В. Сравнительный анализ понятий ненаблюдаемой экономики и неформальной экономики в современных статистических методиках // Юридическая наука и практика: вестник. – 2014. – № 1. – С. 97–101.
2. Измерение ненаблюдаемой экономики: руководство Росстата. – М., 2011.ст.24
3. O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiy taraqqiyot va kambag‘allikni qisqartirish vazirligi ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tayyorlandi. <https://mineconomy.uz/>
4. Бокун Н.Ч. Теневая экономика: понятия, классификация, методы оценки. – Минск: НИИ статистики Министерства статистики и анализа Республики Беларусь, ст. 28. 2012.
5. N. N. Vasiliev. Problems of metrology of macroeconomic indicators. November 2020 *Journal of Physics Conference Series* 1679(5):052064. DOI:10.1088/1742-6596/1679/5/052064